

LIETUVOS MOKSLŲ AKADEMIJA
THE LITHUANIAN ACADEMY OF SCIENCES
LIETUVOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS
HIGHER SCHOOLS OF LITHUANIA

Menotyra

Studies of Art

Искусствоведение

2005 Nr. 2(39)

LIETUVOS MOKSLŲ AKADEMIJOS LEIDYKLĄ
PUBLISHING HOUSE OF THE LITHUANIAN
ACADEMY OF SCIENCES
Vilnius – 2005

Redakcinė kolegija

Pirmininkas
Prof. habil. dr. Algirdas GAIŽUTIS
Vilniaus pedagoginis universitetas,
Studentų g. 39, LT-08106 Vilnius,
tel. 279 02 81

Dr. Laima LAUČKAITĖ
Kultūros, filosofijos ir meno
institutas,
Saltoniškių g. 58, LT-08015 Vilnius,
tel. 275 86 62

Prof. habil. dr. Helmut LOOS
Institut für Musikwissenschaft,
04103 Leipzig

Dr. Ingrida KORSAKAITĖ
Kultūros, filosofijos ir meno
institutas,
Saltoniškių g. 58, LT-08015 Vilnius,
tel. 275 18 98

Prof. habil. dr. Algirdas AMBRAZAS
Lietuvos muzikos akademija,
Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius,
tel. 261 84 92

Dr. Jagoda HERNIK-SPALIŃSKA
PAN Instytut Sztuki,
ul. Długa 29,
PL-00-950 Warszawa

Habil. dr. Jūratė TRILUPAITIENĖ
Kultūros, filosofijos ir meno
institutas,
Saltoniškių g. 58, LT-08015 Vilnius,
tel. 275 18 98

Dr. Gražina Marija MARTINAITIENĖ
Kultūros, filosofijos ir meno
institutas,
Saltoniškių g. 58, LT-08015 Vilnius,
tel. 275 86 62

Prof. habil. dr. Alex STOCK
Universität Köln,
Bildtheologische Arbeitsstelle
Köln, Klosterstrasse 79e

Prof. habil. dr.
Juozas ANTANAVIČIUS
Lietuvos muzikos akademija,
Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius,
tel. 261 26 91

Dr. Elita GROSMANĖ
Latvijas Makslas Akadēmija,
Kalpaka bulv. 13,
Rīga LV-1867 Latvia

Prof. habil. dr. Silvia RADZOBĒ
Latvijas Universitāte, Filologijas
Fakultāte,
Raina bulv. 19, Rīga LV-1586 Latvia

Sudarytoja dr. Dalia Vasiliūnienė

Recenzantai: dr. Tojana Račiūnaitė, doc. dr. Aleksandra Aleksandravičiūtė, dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė,
dr. Rūta Janonienė, dr. Dalia Vasiliūnienė, dr. Neringa Markauskaitė, doc. dr. Sigitas Narbutas

Dr. Algimantas GARLIAUSKAS
Leidyklos direktorius
tel. 262 68 51

Aušra GAPSEVIČIENĖ
pagrindinė žurnalo redaktorė
tel. 261 36 20

Buhalterija
tel. 212 63 51

Leidyklos adresas:
Gedimino pr. 3, LT-01103 Vilnius
El. paštas: lmokal@aiva.lt

Internetas: www.maleidykla.katalogas.lt

Žurnalas įkurtas 1994 metais

Menotyra, 2005, Nr. 2(39). Mokslinis žurnalas
Redaktorės *Aušra Gapsevičienė (lietuvių k.)* ir *Aurelija Juškaitė (anglų k.)*
Viršelio dailininkas *Romas Dubonis*
Maketuotojas *Vitalijus Bilevičius*

SL 1584. 2005 06 25

5,15 leidyb. apsk. l. Tiražas 155 egz.

Užsakymas Nr. 1418

Leidžia Lietuvos mokslų akademijos leidykla, Gedimino pr. 3, LT-01103 Vilnius

Spausdino „Biznio mašinų kompanijos“ spaustuvė, Gedimino pr. 60, LT-01110 Vilnius

Kaina – sutartinė

© Lietuvos mokslų akademija, 2005

© Lietuvos mokslų akademijos leidykla, 2005

TURINYS

Vidas POŠKUS. Antono Wiedo Maskvos valstybės žemėlapių leidimai ir jų kontekstas	1
Gražina Marija Martinaitienė. Iš Oriento Vakarų link: LDK bajoro kontušinis kostiumas	10
GABIJĄ SURDOKAITĖ. Susimąsčiusio Kristaus atvaizdas XVII–XVIII a. LDK bažnyčiose: paskirtis ir paplitimas	17
Girėnas POVILIONIS. XVIII a. II pusės Vilniaus vargonadarių mokyklos vargonų prospektai	23
Aldona SNITKUVIENĖ. Unikali ankstyvosios krikščionybės vertybės Mykolo Tiškevičiaus kolekcijoje: <i>auksinių stiklų</i> rinkinys	30

Recenzijos

Aleksandra ALEKSANDRAVIČIŪTĖ. Vėlyvojo baroko tapyba Lietuvoje	39
Teresė JURKUVIENĖ. Lietuvos sakralinė dailė: bažnyčių tekstilė	41

CONTENTS

Vidas POŠKUS. Publications of the Moscow state map by Anthony Wied in 1555 and 1570 and their context	1
Gražina Marija MARTINAITIENĖ. From the Orient Westwards: the contush attire in the GDL	10
Gabija SURDOKAITĖ. The image of Christ in Distress in the 17th–18th c. Lithuanian churches: the purpose and distribution	17
Girėnas POVILIONIS. Organ cases by Vilnius Organ Building School of the 2nd half of the 18th c.	23
Aldona SNITKUVIENĖ. Unique early Christianity values in Michał Tyszkiewicz's collection: a <i>gold glass</i> set	30

Antono Wiedo Maskvos valstybės žemėlapių leidimai ir jų kontekstas

Vidas Poškus

*Vilniaus dailės akademija,
Maironio g. 6,
LT-01124 Vilnius, Lietuva*

Straipsnyje nagrinėjamas lietuvių dailėtyroje iki šiol beveik netyrinėtas reiškinys – XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) kartografija, kurią reprezentuoja Antono Wiedo 1542 m. Vilniuje sudarytas Maskvos (Rusijos) valstybės žemėlapis ir 1555, 1570 metų jo leidimai. Straipsnyje bandoma apibrėžti žemėlapių leidimų meninei programai būdingus manierizmo dailės bruožus, pagrindines sukūrimo intencijas ir jų nulemtą kartografinių objektų militarinę paskirtį bei propagandinę pobūdį.

Raktažodžiai: Antanas Wiedas, manierizmas, satyra, karas, S. Belskis, totoriai, S. Herbersteinas, propaganda, šikšnosparnis, Oršos mūšis

Didžiųjų geografinių atradimų laikotarpiu intensyviai besiplėtojusi kartografija buvo charakteringas Renesanso bei manierizmo epochų reiškinys. Žymių dailininkų nubraižyti žemėlapiai formavo vartotojų estetinį skonį, pasaulėžiūrą, ir atvirkščiai, turėjo įtakos pačių artefaktų struktūrai, plastiniams, kompoziciniams principams.

1542 m. Vilniuje sudarytas Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis (*Moscovia*) bei jo 1555, 1570 metų leidimai yra ankstyviausi Lietuvos kartografijos paminklai, pirmą kartą Europos geografijos istorijoje užfiksavę Rusijos valstybės teritoriją. Meniškaip apipavidalinti žemėlapiai yra unikalūs ir kaip meno kūriniai. Juos nubraižė ir apipavidalino žymaus vokiečių dailininko Luco Cranacho jaunesniojo mokinys, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto rūmų dailininkas – vokiečių tapytojas bei grafikas Antanas Wiedas, gyvenęs Vilniuje 1534–1546 metais. Reikšminga, kad tai vieninteliai iki šiol žinomi išlikę jo darbai, iš dalies reprezentuojantys ir negausią XVI a. vaizduojamąją Lietuvos dailę.

XVI a. buvę populiarūs, vėliau šie kartografijos objektai buvo visiškai pamiršti. 1880 m. juos atrado ir keliose studijose aprašė vokiečių geografas H. Michowas¹. Per daugiau nei šimtmetį A. Wiedo darbus gana plačiai yra aptarę įvairūs senosios kartografijos specialistai. Pirmiausiai pastebimi faktografiniai, atributavimo netikslumai. Diskutuojama dėl pirmojo, originalaus, žemėlapių sukūrimo datos ir autentiškumo. Pavyzdžiui, pateikdamas 1555 m. variantą kaip A. Wiedo žemėlapių originalą², 1570-ųjų leidimą H. Michowas vadina flamandų graverio ir kartografo Franso Hogenbergerio kopija³. Tačiau žemėlapių kairiajame viršutiniame kampe pažymėta, kad 1570 m.

šis asmuo tik išgraviravo (*sculpsit*) žemėlapi, o pati autorystė priskiriama legendas parašiusiam A. Wiedui. Remdamasis 1555 m. leidime pasitaikančiomis gramatinėmis klaidomis lenkų mokslininkas Karolis Buczekas teigia, esą pirmasis žemėlapių variantas buvo sukurtas ir pasirodė 1535 metais⁴. Abejotina, kad 1534–1535-ųjų žiemą į Vilnių atvykęs A. Wiedas⁵ taip greitai būtų ne tik surinkęs kartografavimui reikalingą medžiagą, bet ir pateikęs ją publikavimui. Rusų istorinės geografijos literatūroje aptariami žemėlapiai vadinami dvigubu – A. Wiedo ir Ivano Liackio (vieno svarbiausių informacijos pateikėjų) – vardu⁶. Šiam požiūriui prieštarauja vietiniame kontekste A. Wiedo žemėlapi, jo leidimus išsamiausiai analizavęs lietuvių mokslininkas Juozas Petrulis. Jo teigimu, I. Liackis buvęs gal ir svarbiausias, tačiau vienas iš daugelio pateikėjų⁷. Apibendrinant tyrimų medžiagą dar galima pastebėti, kad dauguma autorių apsiribojo apžvalginio-aprašomojo pobūdžio studijomis ir po gana išsamių H. Michowo straipsnių šiuo klausimu nepateikė beveik nieko naujo.

Be to, A. Wiedo žemėlapis ir jo leidimai visiškai netyrinėti dailėtyrinio aspekto. Tokią situaciją nulėmė tradiciškai atsainus ne vieno kartografijos specialisto ir dailėtyrininko požiūris į senuosius žemėlapius. Pirmieji vengia gilintis į estetikos sferai priklausančius objektus, tuo tarpu dailės istorijoje mokslinių leidinių iliustracijos laikomos labiau mokslo istoriją dominančiu reiškiniu⁸. Visgi renesanso ar manierizmo dailės studijose žemėlapių tyrimas, kaip rodo daugelis monografijų ar straipsnių⁹, ženkliai praplečia nagrinėjamos epochos kultūrinių ir meninių aplinkybių suvokimo ribas. Tai pasakytina ir apie A. Wiedo žemėlapi ir jo leidimus. Tyrime remsiuosiu Hercogo Augusto bibliotekoje (Wolfenbüttel, Vokietija) sau-

gomu, regis, kol kas vieninteliu išlikusiu 1555 m. egzemplioriu¹⁰ ir daugelyje A. Wiedo kartografijai skirtų tyrimų publikuotu F. Hogenbergerio variantu¹¹. Net plika akimi regimi tam tikri šių variantų meniniai skirtumai. Jų stilistinius, ikonografinius bruožus pabandysiu aptarti tame kontekste, kuriame jie buvo sukurti ir kam jie buvo skirti. Tam tikrų politinių įvykių, kultūrinės aplinkos sąsajos su kartografijos objektu padiktuos galimus jo sukūrimo interesus (motyvus), taip pat ir funkciją. Funkcijai čia bus taikoma ne su grynai meniniais tikslais, tačiau su tam tikra „užmenine“ veikla – politika, propaganda – susieta samprata. Remiantis tuo, kad kūriniai veikia išorinėje terpėje, į kurią atsako savo vidine struktūra, aiškintina ir jų formali, siužetinė specifika¹². Tokio pobūdžio analizė turėtų pateikti naujų duomenų, įžvalgų ne tik apie menkai žinomą A. Wiedo kūrybą, bet ir to meto LDK dailės, kultūros padėtį.

SKIRTUMAI IR MANIERIZMAS

Stilistiškai ir ikonografiškai vargu ar galima kalbėti apie 1555 ir 1570 metų A. Wiedo sudarytus Maskvos valstybės žemėlapius kaip apie du tos pačios publikacijos leidimus. Greičiau tai yra skirtingos vienos temos modifikacijos (1, 2 pav.).

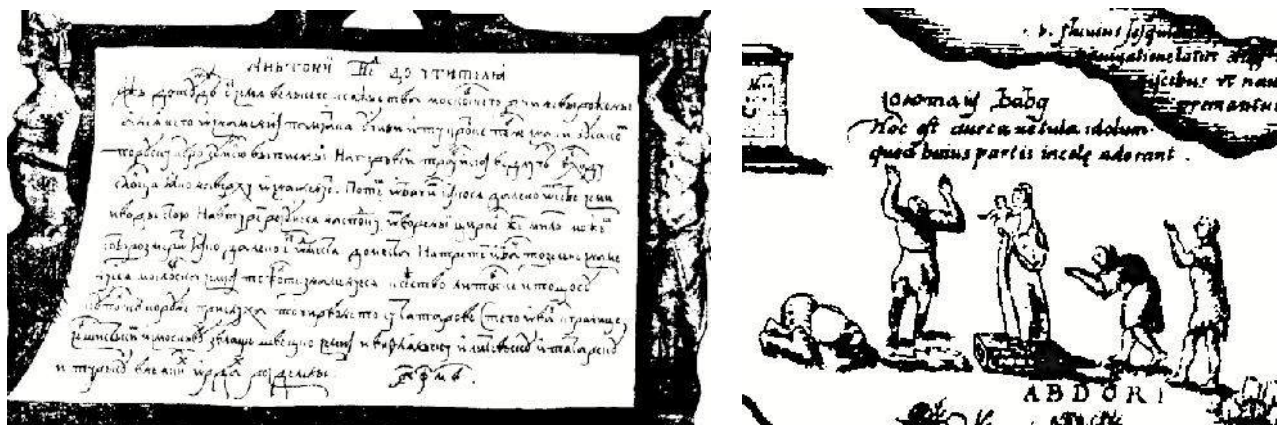
Kartografiškai abu variantai yra panašūs: jie pasižymi panašia struktūra ir objektais. Vienas esminių požymių – žemėlapiams būdinga atvirkštinė šalių orientacija¹³. Net ir ikonografiniu aspektu dauguma motyvų kartojasi. Pavyzdžiui, maždaug tuose pačiuose taškuose pateikti beveik analogiški stumbro medžioklės, Oršos mūšio, Aukso senės ir kiti vaizdai. Skiriasi vario graviūros technika atliktų žemėlapių formatas, dydis, stilistika ir kai kurie motyvai. 1555 m. formatas (86 × 83 cm) artimas kvadratui, 1570-ųjų – stačiakampis (47,5 × 34,2 cm).

1 pav. A. Wiedas, Maskvos valstybės žemėlapis (1555 m.), A. Samas, *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*, Vilnius, 1997, p. 112–113

2 pav. A. Wiedas, Maskvos valstybės žemėlapis (1570 m.), Б. А. Рыбаков, *Русские карты Москвы*, Москва, 1974 [iklija]

3 pav. Žemėlapių fragmentai: kairėje – satyrai (1555 m.), dešinėje – Aukso senė (1570)

Žemėlapiuose esminiai yra stilistiniai, formalūs skirtumai¹⁴. Nors abiejuose vaizduojamos sausumos plotas yra apversto, beveik lygiakraščio trikampio formos, Maskvos valstybė primena horizontalų ovalą, totorių regionai – trapeciją, tačiau pirmasis darbas yra statiškesnis. Žemyninė dalis čia tvirčiau išprausta tarp ją žiedu supančių vandens telkinių. Antrame žemėlapyje lygiakraštis žemyno trikampis tiesiog balansuoja ant apatinės nepatvarios kraštinės, žemiausias kampas, rodosi, brutaliai išpraustas tarp dviejų profiliuotų keturkampių. Dėl pačių bendriausių požymių – nestabilumo, dinamizmo – abiejų žemėlapių stilistika

artima įtemptai, ekspresyviai manierizmo dailei¹⁵. Ir tai nenuostabu, nes A. Wiedas gyveno ir kūrė toje epochoje.

Abiejų žemėlapių piešinys yra manieristiškai gyvas. Vingiutomis linijomis apibrėžtos vandens telkinių pakrantės. Tačiau 1555 m. variante jų judėjimas ramesnis. 1570 m. kompozicijoje tekančio, tyvuliuojančio vandens juostos ar dėmės ypač ryškiai išsiskiria horizontaliais štrichais nubrėžtomis šešėlinėmis, nervingai vingiuotomis pakrančių juostomis. Kalnai piešti lyg pasidėjus prieš akis kokios nors realios uolienos gabalą – užfiksuoti įvairiausi nelygumai, įdu-

bos, iškyšuliai. Pirmajame leidime kalnagūbriai masyvesni, monumentalesni, tvirčiau įsikabinę į pagrindą. Antrajame – detalesni, pailgintų proporcijų. Išraiškingas A. Wiedo piešinys artimas ne tik savo mokytojo L. Cranacho grafikai, bet ir amžininkų kūrybai, pavyzdžiui, *École de Fontainebleau* atstovų piešiniam, kur idiliško peizažo fone veikia ornamentus primenančios keistų formų, proporcijų mitologinės būtybės, alegoriniai veikėjai, arba mistiškai mirguliuojantiems Girolamo Muziano kraštovaizdžiams.

Chaotišką į visus šonus besisukiojančių vandenų, kalnų judėjimą disciplinuoja tvarkingesnės miškų masų, geometrizuotų miestų grupės. 1555 m. egzemplioriuje labiau orientuojamasi į mirguliuojančios lapijos perteikimą, o 1570 m. darbe akcentuotos detalės. Supaprastintų geometrinių formų miestų pastatai tiesiog susilieja su vešlia augmenija. Toks pasaulio vaizdavimas buvo būdingas Pieterio Bruegelio, Joachimo Pateniero ir kitų Šiaurės manierizmo tapytojų atstovaujamam panteistiniam natūralizmui¹⁶.

Abiejuose žemėlapiuose nesilaikoma elementarių linijinės perspektyvos dėsnių: artimi objektai vaizduojami mažesni už tolimus ir atvirkščiai¹⁷. Tačiau 1570 m. žemėlapyje erdvė konstruota nuosekliau. Čia vaizdas toks, lyg būtų žvelgiama iš viršaus maždaug keturiasdešimt penkių laipsnių kampu. Vėlesnėje publikacijoje erdvės samprata sudėtingesnė. Atskiri objektai vaizduojami trejopai. Vandenys užfiksuoti iš viršaus. Didesni miestai, kai kurie siužetai regimi iš aukštai maždaug trisdešimties – keturiasdešimt penkerių laipsnių kampu. Miškų, miestų, kitų žanrinių scenų vaizdas yra frontalus. Be to, fiksuojant gyvenvietes naudota atvirkštinė perspektyva. Abiejuose variantuose Didįjį Naugardą juosiančios gynybinės sienos toldamos didėja, o antrame plane esantys bokštai yra dvigubai didesni už priekinius pastatus. Šie perspektyvos iškraipymai aiškintini ne A. Wiedo profesinių įgūdžių stoka, o viena esminių manierizmo dailės tendencijų – sąmoningu perspektyvos dėsnių atmetimu.

Lygiai tas pats pasakytina apie žmonių ir gyvūnų vaizdavimą. Pirmajame leidinyje žmogiški kūnai labiau idealizuoti, pavyzdžiui, harmoningi vyriškos ir moteriškos lyčių satyrų atskirų kūno dalių santykiai. 1570 m. žemėlapyje atvaizdai yra ypač manieristiškai deformuoti. Nenormaliai stambiais, pabrėžtinai raumeningais kūnais labiausiai išsiskiria keturi Aukso senės stabą garbinantys obdorių genties atstovai. Ant stačiakampio pjedestalo stovinti Aukso senės figūra primena krikščioniškąją Švč. Mergelę Mariją su laiminančiu Kūdikieliu. Jos drabužių klostės pabrėžia vertikalias, pailgintas proporcijas. Šių monumentalų, visai išsilankęsiusių gestikuliuojančių žmonių vaizdavimas 1570 m. A. Wiedo žemėlapyje yra artimas manierizmo dailėje populiariam *figura serpentinata* principui (3 pav.).

Abiejuose žemėlapiuose manieristiškai iškraipytos ir gyvūnų proporcijos: per stambūs kupranugarių lie-

menys, stumbras panašus į ritinį ant mažų kojųčių, lokio letenos storesnės už jį patį, per didelė jūros vėplio galva. Padarai keistesni ir baisesni vienas už kitą, jie mažai ką turi bendro su realiais prototipais.

Apacioje lentelėse pateikti duomenys apie Rusijos valstybės istoriją, geografiją, socialinę santvarką, žinių šaltinius. 1555 m. leidime yra trys tokios legendos, 1555-ųjų – dvi (grupuotos pačiuose kampuose). Pirmas žemėlapis publikuotas lotyniškais ir graikiškais rašmenimis, antras – tik lotyniškai. Kiekvienas geografinis objektas apibūdintas dvejopai (pavyzdžiui, Perekopo orda: PEREKOPSKA/ПЕРЕКОПСКАЯ). Be to, dešiniajame krašte pateikta Maskvos valstybėje vartota abėcėlė. Paties autoriaus teigimu, užrašai kirilica turėtų padėti orientuotis vietiniam skaitytojui. Toks rafinuotas skirtingų, regis, nesuderinamų dalykų derinimas ypač mėgtas manierizmo mene. Geriausias pavyzdys būtų XVI–XVII a. klestėjusi „makaroninė“ poezija, kurioje eilėraščiai rašyti skirtingų kalbų žodžiais ar sakiniais¹⁸. Manieristinės prigimties yra abiejų žemėlapių dekoratyvinės, daugiausia legendas bei bordiūrus (1555-ajame leidime) puošiančios detalės – roloverkai, voliutos, kaukių motyvai.

Tad formalioji ir sutartinių siužetų analizė rodo, kad dailėtyrinio aspektu 1555 ir 1570 metų A. Wiedo Maskvos valstybės žemėlapiai yra skirtingi kūriniai. Visgi abiem būdingi manierizmo požymiai, todėl žemėlapiai laikytini pirmaisiais iki mūsų dienų išlikusiais LDK manieristinės dailės objektais.

KARINIAI INTERESAI IR S. BELSKIS

Prielaidą dėl A. Wiedo žemėlapių sukūrimo militarinių interesų (motyvų) galima paremti 1534–1537 m. LDK karinės kampanijos¹⁹ ir net 1541 m. Krymo totorių antpuolio prieš Maskvos valstybę²⁰, taip pat I. Liackio, Semiono Belskio perbėgimo faktais.

1534–1537 metų LDK karinė kampanija prieš Maskvą buvo ofenzyvinio pobūdžio, t. y. ruošiami veikti ne savo, o priešininkų teritorijoje. 1534 m. pradžioje į Maskvą nusiųstame ultimatumе reikalauta 1449 m. taikos sutarties sąlygų – atkurti beveik prieš šimtmetį egzistavusias sienas²¹. Tokiu atveju savaime suprantama Rusijos žemėlapių sudarymo būtinybė. Panašiai Stepono Batoro koordinuotoje antimaskvitiškoje operacijoje 1578–1582 m. militariniams tikslams pasinaudota valdovo aplinkoje dirbusių kartografų parengta medžiaga. Neatsitiktinai A. Wiedo kartografavimo darbų pradžia – 4-ojo dešimtmečio vidurys. Kai kurių lenkų kartografijos tyrinėtojų duomenimis, rinkti geografinės medžiagos į Vilnių kartu su Gdanskio magistrato nariu, taip pat Kauno miestiečiu pirkliau Hanusu Koppu (kuriam dedikuoti žemėlapiai) dailininkas atvyko 1534–1535 metų sandūroje²². Be to, abiejuose aptariamo autoriaus kartografijos objektuose užfiksuotos vakarinėje Maskvos valstybės dalyje buvusios, kadaise LDK priklausiusios ar į jos politinę įtaką patekusios vietovės. Dau-

guma jų, tokių kaip Didysis Naugardas, tarytum siekiant pabrėžti jų reikšmę pavaizduotos didesniu masteliu.

Ekonominius A. Wiedo žemėlapių sudarymo motyvus išskyrusio S. Alexandrowicziaus argumentai²³ teisingi tik iš dalies. Be abejo, Gdanskio prekybiniai sluoksniai buvo suinteresuoti intensyvesne tarptautine prekyba su Rusija, tačiau taip pat atkreiptinas dėmesys, jog buvo žinoma apie H. Koppo dalyvavimą XVI a. vidurio LDK karuose su kaimyninėmis šalimis²⁴. Todėl manytina, kad H. Koppas buvo ne vien pirklys, bet ir LDK kariuomenės tiekėjas. Tiek su H. Koppu, tiek su didžiuoju kunigaikščiu artimus ryšius palaikęs A. Wiedas turbūt užėmė panašų statusą – buvo ne šiaip sau geografas, bet ir karinis kartografas.

Turint omenyje A. Wiedo žemėlapių sudarymo militarinius interesus, aiškėja ir rusų kalbos vartojimas pirmajame variante. Kartografijos objektas buvo skirtas kariniams veiksams priešininkų – Maskvos valstybės – teritorijoje, todėl vietovės surašytos jos gyventojų kalba. Kita vertus, didelė dalis LDK gyventojų taip pat buvo slavų kilmės. XVI a. Lietuvos valstybine kalba buvo kanceliarinė slavų (arba senovės baltarusių) kalba, vartota oficialiuose dokumentuose.

Karinio pobūdžio A. Wiedo žemėlapių sudarymo aplinkybes liudija ir I. Liackio bei S. Belskio perbėgimo faktai. 1555-ųjų žemėlapių legendoje užfiksuotas I. Liackio, kaip vieno pagrindinių informatorių, vardas. Tuo tarpu S. Belskis niekur nedeklaruotas. Tai galėjo būti dėl kelių priežasčių. Visų pirma šis asmuo tikrai galėjo nesuteikti jokios informacijos. Visgi kai kurios aplinkybės tokiu teiginiu verčia abejoti. S. Belskis, kaip ir I. Liackis, dar iki perbėgimo galėjo disponuoti geografinė Rusijos medžiaga. Senosios rusų kartografijos specialistas B. Rybakovas yra įžvelgęs jų abiejų ryšį su pagrindiniu Sigismundo Herbersteino informatoriumi – dingusio 1526 m. Rusijos dalinių kunigaikštysčių žemėlapių autoriumi kunigaikščiu Ivanu Vorotinskiu²⁵. Yra žinoma, kad po 1534 m. perbėgimo į LDK pusę jie abu suteikė duomenų LDK kariuomenei. Liepos mėnesį su keliais šimtais raitelių atvykę į didžiojo etmono Jurgio Radvilo vadovaujamų pagrindinių pajėgų stovyklą jie paėmė gaudus apie rusų formuočių telkimą Smolensko rajone. Be to, L. Kolankowskio teigimu, LDK kariuomenės ekspediciją į Severų žemę 1534 m. vasaros pabaigoje kaip tik inspiravo I. Liackio ir S. Belskio informacija²⁶.

Už visa tai bėgliai tuometinio didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo buvo apdovanoti žemių valdomis etninėje Lietuvoje. I. Liackio politinė karjera, regis, tuo ir baigėsi. Vėlesniuose šaltiniuose jo pavardė beveik nefigūravo.

S. Belskio ambicijos buvo kur kas didesnės. Pagrindinis jo pabėgimo tikslas buvo ne tik gyvybės išsaugojimas, bet ir tėvonijos – Riazanės kunigaikštys-

tės – atgavimas. Dar 1536 m. pradžioje paaiškėjus, kad karinis LDK ir Maskvos konfliktas baigsis paliaubų sutartimi, S. Belskis ėmėsi kitų priemonių tėvonijai susigrąžinti. Pasinaudojęs piligrimine kelione į Šventąją Žemę jis pateko į Stambulą. Iš Osmanų Turkijos sultono Suleimano gavo du firmanus, nurodančius vasaliniams totorių chanatams visokiais būdais remti pabėgėlį, kad šis atsikovotų Riazanės kunigaikštystę. Rusų metraščių duomenimis, 1541 m. Krymo chanato kariuomenės invazija į Maskvos valstybės gilumą buvo S. Belskio veiklos rezultatas²⁷. Po nepavykusio žygio tolimesnis jo iniciatoriaus likimas nežinomas.

Akivaizdu, kad S. Belskis buvo labiau suinteresuotas kartografiniu objektu nei I. Liackis. Neatsitiktinai žemėlapyje buvusios Riazanės kunigaikštystės teritorija pateikta praktiškai kompozicijos centre. Po Artimuosius Rytus intensyviai keliaavęs S. Belskis galėjo sukaupti daug informacijos apie tuometinius totoriškus regionus. A. Wiedo darbe jie užfiksuoti labai išsamiai, o ploto atžvilgiu užėmė beveik tiek pat kiek ir Rusijos valstybės teritorijos.

Su A. Wiedu S. Belskis galėjo palaikyti ryšį 1534–1537 (tik perbėgęs į LDK) arba 1538 metais (grįžęs iš Osmanų Turkijos ir Krymo chanato). Tai, kad tekste nėra jo pavardės, galbūt aiškintina politiniais ar diplomatiniais sumetimais. Tiek vykdamas į Stambulą, tiek į Perekopo ordą kunigaikštis vykdė ir Žygimanto Senojo pavedimus (jei ne, tai bent tikrai palaikė su juo ryšį). Ne paskutinis dalykas, kad tiek Vakarų Europos, tiek vietiniame, net maskvietiškame, kontekste bet kokios insinuacijos apie galimą sąjungą su LDK, jos slapstus ryšius su musulmoniškomis valstybėmis būtų turėjusios nepageidautinų pasekmių²⁸.

Šis tegul ir spėlionėmis bei prielaidomis paremtas kunigaikščio S. Belskio veiklos ir A. Wiedo žemėlapių ryšys leidžia teigti apie politines (karines) kartografinių darbų atsiradimo priežastis ir atitinkamą jų pobūdį.

DUOMENYS IR PROPAGANDA

A. Wiedo žemėlapiai Vakarų Europos kartografijos kontekste buvo unikalūs reiškinys. Kaip pastebėjo pats autorius, tuo metu „Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės buvo niekam nežinomos“²⁹.

XVI a. I pusėje Vidurio bei Rytų Europos politinės situacijos suvokimas Vakarų Europoje buvo miglotas ir šabloniškas. Pirmasis iš Vakarų autorių, surinkęs ne fragmentiškus antrinių šaltinių duomenis, o savo empirine patirtimi (lankėsi 1516–1518 ir 1526–1527 metais) paremtą studiją apie Rusijos bei kaimyninių teritorijų geografiją, etnografiją, politinę, socialinę santvarką, istoriją, ekonomiką, religiją, buvo Sigismundas Herbersteinas („*Rerum Moscoviticarum commentarii*“ lotynų kalba išspausdintas 1549 m. Vienoje). Jam Maskvos didžioji kunigaikštystė – atšiaurus, bet gamtinių išteklių turtingas kraštas, kuriame

šės baltos arba purpurinės spalvos medžioklinius sakalus (*girofalcons, kretzet*), kuriais gaudomi kiti sparnuočiai. Pasak S. Herbersteino, baisią sakalų išvaizdą pamatę kiti paukščiai iš baimės sustingsta ir negali skristi³⁵. Tad galbūt galima A. Wiedo pavaizduotus paukščius priskirti šioms plėšrūnoms (4 pav.).

Nerasta jokių konkrečių duomenų apie kairėje lapo pusėje virš kitos žemėlapių legendos ir Arkties vandenyno kybantį į šikšnosparnį panašų padarą. Jis yra milžiniškas lyginant su kitais vaizduojamais personažais ar žanrinėmis scenomis. Didesnis net už žemiau jo plaukiantį jūrų vėplį, minėtus legendos paukščius, tarp nykštukinių medžių stovinčius milžiniškus Aukso senės garbintojus, totorių ordų atstovus. Gal tai manieristinis perspektyvos efektas (artimiausi objektai vaizduojami didesni už tolimesnius) arba tiesiog gigantiška, fantasmagoriška būtybė. Ji puikiai dera prie kitų daugelio autorių aprašytų neįprastų Rusijos gyventojų. Kadangi šikšnosparniai yra naktiniai gyvūnai, galima spėti, jog visa Maskvos valstybė vaizduojama nakties metu. Ši hipotezė sutampa su ne vieno apie Rusiją rašiusio informatoriaus mintimis, jog tai yra nuolat tamsoje skendintis kraštas.

Informacijos apie Rusiją turiniu beveik nesiskyrę Vakarų Europos ir LDK tekstai (kūriniai) pasižymėjo skirtingomis intencijomis. Jei pirmuoju atveju (kaip S. Herbersteino) objekto pasirinkimą lemdavo moksliniai (pažintiniai), tik paskui politiniai (diplomatiniai) ar ekonominiai motyvai, tai lietuvių mene ryškus propagandinis pradas. Propaganda visada buvo neatskiriama karo elementas. Viešai platinama tariama arba tikra informacija apie priešininko savybes siekiama sukelti pasitikėjimą savo jėgomis, pažeminti varžovą, sustiprinti ryšius su sąjungininkais, nulemti neutralių stebėtojų simpatijas. Propagandos svarba ypač išaugo atsiradus platesnę auditoriją galėjusiai paveikti spaudai³⁶. Gana senas informacinio karo tradicijas turėjusioje LDK tipografinės priemonės taip pat gana dažnai naudotos politiniams, militariniams tikslams. Senosios lietuvių raštijos tyrinėtojas S. Narbutas yra išvelgęs politinės konjunktūros poveikį XVI a. literatūrai³⁷. Maskvos valstybės bei visuomenės egzotiškumas LDK fiksuotas ne vien tenkinant akademinis poreikius. Naujųjų amžių žmonėms būdingą smalsumą, bet ir ilgalaikių karų kontekste programiškai siekiant Rusiją pateikti kaip Vakarų Europai priešingą – barbarišką, laukinę, tiesiog nežmonišką – struktūrą³⁸. Tokiame kontekste išryškėja ir dvejopas propagandinis A. Wiedo žemėlapių pobūdis: viena vertus, Rusija reprezentuota kaip Vakarų Europai priešinga struktūra, be to, demonstruotas LDK karinis potencialas. Beveik visa ikonografinė medžiaga – miškingas kraštovaizdis, egzotiški zoomorfiniai padarai, žanrinės scenos (kuriose tik kariaujama, medžiojami siaubingi žvėrys, garbinami baisūs stabai) – demonstravo skaitytojams Maskvos valstybę kaip niūrią, nuožmių žmonių bei gyvūnų gyvenamą teritoriją³⁹. Propagandinį žemėlapių pobūdį, taip pat LDK karinio potencialo demonstravimą patvirtina

ir vienintelis konkretus abiejuose variantuose užfiksuotas istorinis įvykis – 1514 m. rugsėjo 8 d. Oršos mūšis, kuriame Lietuvos didžiojo etmono Konstantino Ostrogiškio vadovaujamos pajėgos sumušė Maskvos valstybės kariuomenę⁴⁰. Kautynių išvakarėse abi kariuomenės susitiko prie Oršos ant Dnepro kranto, jas skyrė upė. Rugsėjo 8 d. LDK pajėgos, pastačiusios tiltą artilerijai, forsavo Dneprą. Puolantį rusų flangą, atmušus pabūklų ugnimi, atakavo kavalerija. Priešininkai neatlaikė spaudimo. Mūšis pasibaigė masinėmis panikos apimtų rusų skerdynėmis. Žemėlapyje tiksliai užfiksuoti esminiai kautynių momentai: 1) jungtinę lietuvių ir lenkų armiją sudariusios kariuomenės rūšys – pėstininkai, kavalerija, artilerija; 2) abiejų kariuomenių išsidėstymas priešingose upės pusėse; 3) priešininkų susidūrimas kitoje Dnepro pusėje. Kairė pusė, turbūt rusai, puola – tai demonstruoja į priekį besiveržiantys žirgai; dešinėje statiška raitelių grupė juos atremia atkištomis ietimis. Po Oršos mūšio įvyko esminis persilaužimas dešimties metų kare tarp LDK ir Rusijos, ne viename literatūros, dailės kūrinyje įamžinta pergalė išnaudota tarptautinėje politikoje⁴¹. Tad propagandinis šios scenos pobūdis žemėlapyje yra neginčytinas⁴².

IŠVADOS

1. Remiantis faktine, ikonografinė, formalia stilistine medžiaga galima teigti, kad 1555 ir 1570 metų A. Wiedo žemėlapių leidimai nėra identiški. Dailėtyriniu aspektu jie analizuotini kaip skirtingi kūriniai.

2. Abiejų A. Wiedo Maskvos valstybės žemėlapių stilistika artima manierizmui.

3. Politinis kontekstas (1534–1537 m. LDK ir Maskvos valstybės karas, 1541 m. Krymo chanato invazija į Rusijos gilumą) liudija, kad žemėlapiai galėjo būti kurti militarinėms, konkrečiai – ofensyvinėms – LDK kariuomenės reikmėms.

4. A. Wiedo žemėlapių medžiagos pateikėjų galėjo būti ne vien legendoje minimas perbėgėlis kunigaikštis I. Liackis, bet ir buvęs Riazanės kunigaikštis S. Belskis, tikriausiai nefigūravęs žemėlapyje dėl politinių priežasčių.

5. Informacijos pobūdžiu A. Wiedo žemėlapių leidimai artimi S. Herbersteino veikalui „*Rerum Moscoviticarum commentarii*“.

6. Iš ikonografinės medžiagos galima spręsti, kad abu žemėlapių variantai atliko ir propagandinę funkciją – Maskvos valstybę Vakarų Europos vartotojams pristatė kaip Vakarų civilizacijos antipodą.

Gauta 2005 04 04

Nuorodos

- ¹ H. Michow, *Anton Wied ein Danziger Kartograph des 16 ten Jahrhunderts*, Hamburg, 1905; H. Michow, *Das erste Jahrhundert russischer Kartographie 1545–1631 und*

- die Originalkarte des Anton Wied von 1542, *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg*, Band XXI, Hamburg, 1906, s. 61.
- ² Žemėlapių originalas, kaip liudija įrašas 1555-ųjų variante, greičiausiai buvo sukurtas 1542 m.
- ³ H. Michow, Das erste Jahrhundert russischer Kartographie 1545–1631 und die Originalkarte des Anton Wied von 1542, ten pat, S. 49.
- ⁴ S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań, 1971, p. 37.
- ⁵ Ten pat.
- ⁶ Д. М. Лебедев, *Очерки по истории географии в России XV и XVI веков*, Москва, 1956, с. 202–203; А. В. Ефимов, *Атлас географических открытий*, Москва, 1964, с. 12; Б. А. Рыбаков, *Русские карты Москвы*, Москва, 1974, с. 15.
- ⁷ Kaip rodo sulietuvintos A. Wiedo pavardės vartojimas, J. Petrulis jį nepagrįstai vadino lietuvių dailininku. Žr.: J. Petrulis, Antanas Vydas and his cartographic works, *Collectanea Acta Geographica Lituanica, Collected papers for the XIX International Geographical Congress*, Vilnius, 1960, p. 43.
- ⁸ Šio dualizmo problematiką išsamiai aptarė J. B. Krygieris. Žr.: J. B. Krygier, Cartography as an Art and a Science, *Cartographic Journal*, 1995, p. 3–10.
- ⁹ Iš naujausių darbų paminėtina sieninę tapybą kartografinėmis temomis Palazzo Vecchio Florencijoje ir Vatikano Žemėlapių galerijoje analizuojanti F. Fiorani monografija. Žr.: F. Fiorani, *Art Cartography, and Politics in Renaissance Italy*, Yale, 2005.
- ¹⁰ H. Michow, ten pat, 1905, p. 5; už suteiktą informaciją esu dėkingas Hercogo Augusto bibliotekos (Wolfenbüttel, Vokietija) darbuotojui Christianui Hogrefe.
- ¹¹ A. Samas, *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*, Vilnius, 1997, p. 110–114.
- ¹² H. Beltingas, Kūrinyje kontekste, *Meno istorijos įvadas*, iš vokiečių kalbos vertė L. Anilionytė, Vilnius, 2002, p. 224–230.
- ¹³ Šiaurė vaizduojama lapo apačioje, pietūs – viršuje, vakarai – dešinėje, rytai – kairėje. Centrinę dalį užima XVI a. pradžios Maskvos valstybės teritorija; virš jos gana daug vietos (beveik lygiavertė) skirta totorių chanatų regionams; kairėje, žemiau, Rusiją rėmina Arkties vandenynas; dešinėje, labiau viršutiniame kampe, – Juodoji bei Azovo jūros; pačiame viršuje – Kaspijos, apačioje – Baltijos jūros fragmentai su Švedijos, Livonijos, Lietuvos dalimis.
- ¹⁴ Iš priešingų motyvų ryškiausias yra figūros prie lentelių su legendomis. Jei pirmame žemėlapyje prie jų patalpintos keturios vyriškos bei moteriškos lyties satyrų figūros, mastelį ženklinantis skriestuvas, tai antrame prie kairio teksto apskritai nieko nėra (nebent iš dalies galima priskirti aukščiau kybantį šikšnosparnį), prie kito – kompozicija su ant lentelės atbrailos tupinčiais keturiais paukščiais.
- ¹⁵ A. Hauser, *The Social History of Art*, New York, 1951, vol. 2, p. 97–106.
- ¹⁶ M. Levey, *Dojrzały Renesans*, Warszawa, 1980, s. 128–133.
- ¹⁷ Pavyzdžiui, 1555 m. žemėlapiu kairiajame apatiniame kampe tarp dviejų medžių išspraudęs ernis yra milžiniškas palyginus su artimiausiais medžių guotais.
- ¹⁸ E. Patiejūnienė, Roizijaus makaronikas „Apie kelionę per Lietuvą“, *Senosios literatūros žanrai*, Vilnius, 1992, p. 216–222.
- ¹⁹ 1533 m. pabaigoje mirus Maskvos didžiajam kunigaikščiui Vasilijui III ir sostą paveldėjęs mažamečiui Ivanui IV, naudodamasi susiklosčiusia miglota politine situacija kitų metų vasarą LDK pradėjo karinius veiksmus. Keletą metų vykę susirėmimai neatnešė didesnių karinių pokyčių. Didžiausias Lietuvos laimėjimas buvo 1535 m. vasarą atsiimtas ankstesnių karų metu prarastas Gomelis. Abi puses nualinęs karas baigėsi 1537 m. pradžioje penkerių metų paliaubų sutartimi. Žr.: E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, Vilnius, 1999, p. 536–540.
- ²⁰ 1534–1537 m. karo metu LDK politiniuose sluoksniuose siekta plačios antirusiškos koalicijos, kuriai priklausytų Livonijos ordinas, Kazanės, Krymo chanatai. Dėl vidinių konfliktų totorių valstybėse karinių veiksmų nepavyko suderinti. Krymo chanato kariuomenė ekspediciją į Maskvos valstybės gilumą surengė 1541 m., šiai užpuolus Kazanę. Šimtatūkstantinę armiją sudarė ne tik nuolatiniai Perekopo chanato daliniai, bet ir sąjungininkų – Silistrijos pašos, Astrachanės, Azovo, Bialogorodo, Nogajaus ordų – pajėgos. Jungtinės pajėgos pasiekė rusų saugomą Okos upę, tačiau nepajėgė jos forsuoti ir pasuko atgal. Kitais metais tarp priešišių šalių pasirašyta paliaubų sutartis. Žr.: L. Kolankowski, *Zygmunt August*, Lwów, 1913, p. 185–186.
- ²¹ E. Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius, 1998, p. 310.
- ²² S. Alexandrowicz, ten pat, p. 59–60.
- ²³ Ten pat, p. 37.
- ²⁴ Pavyzdžiui, 1556 m. karo su Livonija išvakarėse, pritrūkus lėšų algininkams samdyti, didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto aplinkoje svarstyta galimybė imti H. Koppo siūlytą paskolą, o 1561 m. ruošiantis kariniam konfliktui su Rusija tas pats asmuo rūpinosi maisto produktų armijai gabenimu iš Vilniaus, Naugarduko vaivadijų Nemuno upe iki Rygos. Žr.: J. Kiaupienė, „Mes, Lietuva“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas)*, Vilnius, 2003, p. 174, 181.
- ²⁵ Б. А. Рыбаков, ten pat, p. 101, 110, 111.
- ²⁶ L. Kolankowski, ten pat, p. 126.
- ²⁷ Пискаревский летописец, *Полное собрание русских летописей*, Москва, 1978, с. 176.
- ²⁸ Tai paliudytų faktas, kad Stambule S. Belskis veikė su Žygimanto Senojo žinia, tačiau oficialiai tai niekur nebuvo skelbiama. Žr.: L. Kolankowski, ten pat, p. 178–180.
- ²⁹ H. Michow, ten pat, 1906, p. 61.
- ³⁰ С. Герберштейн, *Записки о московитских делах*, Санкт Петербург, 1908.
- ³¹ Publicistikos darbe „De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum“ Mykolas Lietuvis aprašė paties re-

gėtus totorių, Maskvos gyventojų papročius. 1578 m. Alexandro Gwagnini „Sarmatiae Europea descriptio“, 1582 m. paskelbtoje Motiejaus Strykovskio kronikoje pateikiant geografinę, istorinę, etnografinę informaciją apie Maskvos didžiąją kunigaikštystę daugiausiai naudota S. Herbersteino medžiaga ir kariniuose konfliktuose su Rusija dalyvavusių pačių autorių žinios. 1592 m. išspausdintame epe „Radivilias“ Jonas Radvanas lakoniškai aprašė esminius, ankstesnių autorių (greičiausiai to paties S. Herbersteino) nuolat minėtus maskvėnų, totorių papročius, išvaizdą.

³² C. Герберштейн, ten pat, p. 204.

³³ Ten pat, p. 200–201.

³⁴ Ten pat, p. 160.

³⁵ Ten pat, p. 222.

³⁶ A. E. Beller, *Propaganda in Germany during the Thirty Years War*, Princeton, 1940, p. 3.

³⁷ S. Narbutas, *Nuo Mindaugo raštų iki Karpavičiaus pamokslų*, Vilnius, 2000, p. 23–33.

³⁸ Negatyvių kategorijų taikymą apibūdinant priešą iš dalies aptarė G. Mažeikis. Žr.: G. Mažeikis, Svetimą įprasminanti likimo figūra ir renesansinio individualizmo paieškos, *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, Vilnius, 2002, p. 75–90.

³⁹ Simptomatiška, jog pagal A. Alciato (A. Alciato, *Emblemata*, Lyons, 1550, p. 70, reprinted and translated by B. Knott, Aldershot, 1996), šikšnosparnis simbolizuoja klastą ir gudrybes. Panašiais epitetais LDK literatūroje dažnai apibūdinti Rusijos gyventojai. Taigi gyvūno vaizdavimą galėjo nulemti panašios nuostatos.

⁴⁰ Šis epizodas smulkiai aprašytas S. Herbersteino darbe. Žr.: C. Герберштейн, ten pat, p. 70.

⁴¹ E. Gudavičius, ten pat, p. 515–517.

⁴² Pastebėtinos tam tikros analogijos tarp žemėlapių scenos ir 1546 m. Žygimanto Augusto užsakymu A. Wiedo nutapytos kompozicijos, kurią L. Kolankowskis, remdamasis nenurodytais šaltiniais, pavadino *obraz, przedstawiający turniej*. Pažodžiui verčiant iš lenkų kalbos tai reikėtų suprasti kaip riterių turnyrą. Gal tai ne visai tikslus pateikėjo pasakymas? Galbūt batalinė, net Oršos mūšio, scena? Tokią prielaidą galima pagrįsti pastebėjimu, jog abiejuose žemėlapiuose vienas labiausiai išplėtotų vaizdų – stumbro medžioklė, kurią esą A. Wiedas taip pat pavaizdavęs tapybinėmis priemonėmis. Žr.: L. Kolankowski, ten pat, p. 329.

Vidas Poškus

PUBLICATIONS OF THE MOSCOW STATE MAP BY ANTHONY WIED IN 1555 AND 1570 AND THEIR CONTEXT

Summary

The paper deals with the occurrence cartography of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) of the 16th century, represented by the map of Moscow State (Russia) compiled by Anthony Wied in 1542, in Vilnius and its publications in 1555 and 1570, which have been hardly studied in Lithuanian art research. Attempt is made to define Mannerism features characteristic of the artistic design of the maps. The main intentions of these creations are discussed. The appearance of the maps was induced by economic and military reasons. The maps are shown to have fulfilled propagandist functions. Russia was introduced to European readers as a wild and crude country.